

Handreiking schoolexamens vmbo

SLO • nationaal expertisecentrum voor leerplanontwikkeling

Handreiking schoolexamens Economie vmbo

slo

Handreiking schoolexamens Economie vmbo

Vmbo/4145/D/07-1227

Oktober 2009

slo

nationaal
expertisecentrum
voor leerplan-
ontwikkeling

Verantwoording

© 2007 Stichting leerplanontwikkeling (SLO), Enschede

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of enige andere manier zonder voorafgaande toestemming van de uitgever.

Auteurs: Eric Welp

Eindredactie: John Hendriks

In opdracht: Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen

Besteladres

SLO, Stichting Leerplanontwikkeling

Postbus 2041, 7500 CA Enschede

Telefoon (053) 4840 477

Internet: www.slo.nl/vmbo

Inhoud

1.	Status van de handreiking	5
2.	Verschil tussen het oude en het herziene examenprogramma	7
3.	Mogelijke invulling van het schooldeel	9
3.1	Een schooleigen c.q. regionale invulling	10
3.2	Actuele ontwikkelingen in het economieonderwijs	13
4.	Vormen van toetsen en suggesties voor de weging	17
4.1	Vaardigheidsvragen	17
4.2	Verschillende toetsvormen	19
4.3	Beoordelen van toetsen	20
4.4	Beoordelen van toetsen volgens Rubric	20
4.5	Een voorbeeld van een vaardigheidsvraag	21
5.	Loopbaanoriëntatie en -begeleiding (LOB) binnen het vak economie	23
5.1	LOB en het vak economie	24
5.2	Beeldvorming van de schoolloopbaan en mogelijke opdrachten	24
6.	Mogelijke vakkenintegratie	27
	Bijlage 1: Het geglobaliseerd examenprogramma economie	31
	Bijlage 2: Voorbeeld van Rubrics beoordelingsmodellen	41
	Bijlage 3: Het ordeningsmodel Ankoné/Wouda	43

1. Status van de handreiking

Het zal weinigen zijn ontgaan: de examenprogramma's voor het vmbo zijn globaler geformuleerd. De 'oude' examenprogramma's dateren alweer uit de tweede helft van de jaren negentig. En, bij de destijds heersende opvatting over de rol van de overheid in de aansturing van het onderwijs hoorden examenprogramma's met gedetailleerd voorgeschreven inhoud. Deze aansturingfilosofie past niet meer in deze tijd waarin de overheid de autonomie van de scholen hoog in het vaandel heeft staan en meer ruimte aan de scholen wil toekennen.

Het globaal formuleren van de examenprogramma's heeft betrekking op de wijze waarop de eindtermen zijn uitgeschreven. Voor alle vakken en beroepsgerichte programma's bestaat een exameneenheid in de meeste gevallen nog maar uit één eindterm, waarin de inhoud van de betreffende exameneenheid is samengevat. Dit heeft geresulteerd in eindtermen die algemener en op een hoger abstractieniveau zijn geformuleerd. Omdat de herziening alleen betrekking heeft op een globalere omschrijving van de exameneisen, is het globale examenprogramma al van toepassing vanaf het examenjaar 2007.

In juni jl. heeft de staatssecretaris de herziene examenprogramma's vastgesteld. De programma's zijn door het ministerie van OCW toegestuurd aan alle scholen voor voortgezet onderwijs. Ook zijn ze te downloaden van de website Het Examenblad: www.examenblad.nl

Eenderde deel van het examenprogramma wordt centraal getoetst. Vanaf 2007 betreft dit een vast deel. Het rolatiesysteem dat sommige vakken kenden is daarmee verleden tijd.

Voor de exameneenheden die centraal getoetst worden is voor elk vak en beroepsgericht programma een syllabus opgesteld. De syllabus beschrijft van elke exameneenheid welke concretere inhoud tot de eindterm gerekend worden. Al deze concretisering zijn onder de noemer 'klein onderhoud' tegen het licht gehouden en waar nodig bijgesteld. Dat heeft geresulteerd in geactualiseerde inhoud die voorschrijvend van aard zijn voor zowel makers van de opgaven voor het centraal examen als voor docenten. De omschrijvingen in de syllabus worden met ingang van het examenjaar 2007 centraal geëxamineerd. Begin juli 2007 hebben alle vmbo-scholen een pakket syllabi toegestuurd gekregen voor de vakken/programma's waarin de leerling examen doen. De syllabi zijn te downloaden van de website www.examenblad.nl.

Voor de exameneenheden die met een schoolexamen afgesloten worden (tweederde deel van het examenprogramma) zijn alleen de globaal geformuleerde eindtermen vastgesteld. De scholen hebben daardoor ruimte voor het maken van eigen inhoudelijke keuzes voor de concretisering van die eindtermen, maar zijn niet verplicht van die geboden ruimte gebruik te maken. Voor scholen die de geboden ruimte wel willen benutten, is de voorliggende handreiking gemaakt die niet voorschrijvend is, maar bedoeld is om docenten ideeën aan te reiken. De handreiking is te downloaden van de website van de SLO: www.slo.nl.

Jacqueline Kerkhoffs,
SLO, Programma manager vmbo/mbo

2. Verschil tussen het oude en het herziene examenprogramma

Het examenprogramma economie voor het vmbo (zie bijlage 1) is opgebouwd volgens drie componenten. Ten eerste de naam van de exameneenheid (bijv. EC/K/4B: consumptie en consumentenorganisaties) en vervolgens de eindterm met daarbij een omschrijving wat een kandidaat moet kennen en kunnen. Tenslotte wordt een toelichting gegeven op deze eindterm. In deze wijze van notatie is in deze herzieningsoperatie geen verandering aangebracht. Eveneens is geen wijziging doorgevoerd in het gebruik van de verschillende handelingswerkwoorden die het vereiste niveau van kennis beschrijven. Daarnaast is geen fundamentele inhoudelijke wijziging aangebracht in de eindtermen. Het verschil komt tot uitdrukking in de wijze waarop de eindtermen zijn geformuleerd. Tot voor kort bestonden de exameninhouden uit gedetailleerde beschrijvingen. De eindtermen voor het schoolexamen zijn opgenomen in bijlage 1. Daar is ook een toelichting te vinden. De aanvullingen bij de eindtermen, in de zin van: "een kandidaat betreft hierbij de volgende punten" is eveneens weggelaten. Zo ontstaat een globaal programma wat in schoolexamen behandeld kan worden, zonder daarbij al te veel inhoudelijk punten voor te schrijven. Hiervoor is gekozen om recht te doen aan de vrijheid die docenten hebben om het schoolexamen vorm te geven.

Hierna staat in een schema weergegeven welke exameneenheden/eindtermen in het centraal examen getoetst worden en welke in het schoolexamen aan de orde moeten komen.

Eindtermen Exameneenheid EC/K/4B: Consumptie en consumentenorganisaties

De kandidaat heeft inzicht in het bankwezen, zoals verkrijgen van vreemd geld, spaarvormen en leningsvormen, en in motieven en kenmerken van verzekeringen en kan hierbij informatie van consumentenorganisaties gebruiken.

Eindtermen Exameneenheid EC/K/5B: Arbeid en bedrijfsleven

De kandidaat heeft inzicht in de productie van goederen en diensten en de fasen die een product doorloopt vanaf de producent van grondstoffen tot en met de detaillist/ winkelier, en kan voorbeelden geven van beroepen/ werkzaamheden die typerend zijn voor verschillende economische sectoren.

Eindtermen Exameneenheid EC/K/6: Overheid en bestuur

De kandidaat heeft inzicht in de sociale, economische en financiële functies van de overheid en kan dit inzicht toepassen in een gegeven casus.

Eindtermen Exameneenheid EC/K/7: Internationale ontwikkelingen

De kandidaat heeft inzicht in Internationale economische betrekkingen zoals Nederland als open economie, de Europese Unie, ontwikkelingsproblematiek en kan dit inzicht toepassen in een gegeven casus.

Eindtermen Exameneenheid EC/K/8: Natuur en milieu

De kandidaat heeft inzicht in de samenhang tussen consumptie, productie en het milieu, en kan aan de hand van voorbeelden op het gebied van milieuschade de rol van overheid, maatschappelijke organisaties en individuele personen beschrijven.

3. Mogelijke invulling van het schooldeel

In het schoolexamen moeten in elk geval die exameneenheden worden getoetst die niet in het centraal examen zitten (zie hoofdstuk 1 van deze handreiking). Daarnaast mag men exameneenheden toetsen die in centraal examen zitten of eigen onderdelen toevoegen die voor leerlingen (of groepen van leerlingen) kan verschillen. Zo kan het dus voorkomen dat in een klas door verschillende (groepjes van) leerlingen aan een andere onderwerpen wordt gewerkt. Na verloop van tijd kan dan een toets wordt gemaakt die voor de betreffende groepen uiteen loopt. Deze toets kan mondeling zijn, schriftelijk of welke vorm dan ook. Al met al kan in de stof voor het schoolexamen maatwerk worden geboden aan de leerling. Het gevaar is echter wel dat het alle kanten uit kan schieten met deze vrijheid. De school/sectie doet er goed aan eigen richtlijnen te ontwikkelen om dat te voorkomen. Theoretisch bestaat zelfs de mogelijkheid dat een docent bij het bepalen van het schoolexamencijfer (en dus 50% van het eindcijfer) zich volledig beroept op de stof uit het schoolexamen en de centraal examenstof niet toetst¹. Vervolgens wordt de centrale examenstof getoetst op het centraal schriftelijk. Of dit een wenselijke situatie is, laat ik over aan het oordeel van de docent, maar in principe behoort dit tot de mogelijkheid. Waarbij natuurlijk opgemerkt dient te worden dat de schoolinspectie nauwlettend in de gaten houdt hoe het schoolexamen zich verhoudt tot het centraal examen. Waar het om gaat, is dat de docent of de sectie de gemaakte keuzes moet kunnen verantwoorden.

Deze handreiking is bedoeld om docenten met behulp van lesvoorbeelden en het aanbieden van verschillende toetsvormen, inzicht te verschaffen in de mogelijkheden die het schoolexamen biedt voor leerling en docent. Meer vrijheid betekent niet dat docenten een vrijbrief hebben om te doen en laten wat ze willen en leerlingen kunnen werken waaraan ze willen. De vrijheid ligt besloten in de aanpak en de invulling van het schoolexamen en moet strak worden vormgegeven. De keuzes hiervoor worden uiteindelijk gemaakt door de sectie/docent.

In de lesvoorbeelden in deze handreiking voor het schoolexamen staan een aantal uitgangspunten voor het vak economie centraal:

- de lessen dienen de leerling te activeren en uit te dagen om zelf op onderzoek te gaan
- de lesstof moet, voor zover als mogelijk is, aansluiten bij de ervaringswereld van de leerling. Dit gaat uitdrukkelijk verder dan onderwerpen als zakgeld of de aanschaf van een iPod
- de lessen moeten over méér dan alleen economie gaan, het is immers een sociale wetenschap
- het gebruik van wiskunde moet vooral ondersteunend zijn om de relaties tussen economische grootheden weer te geven

Economie is overal en dus vooral ook in de eigen leefomgeving. In het vmbo gaat het vooral om de praktijk en dagelijkse voorbeelden, de (virtuele) mogelijkheid om een eigen bedrijf te beginnen, biedt veel aanknopingspunten om hieraan vorm te geven. Met name commerciële activiteiten die kenmerkend zijn voor de eigen omgeving. Elke leerling kan bedenken waaraan behoefte is in de eigen regio. Zo zal een dorp of stad zonder bioscoop, uitgaansgelegenheden of ander vertier, als saai worden bestempeld en aanleiding zijn om het lesmateriaal op af te stemmen middels verschillende (open) opdrachten. Terwijl de kansen die leerlingen zien in andere grotere steden, van een geheel andere orde zijn. Pizzakoeriers bijvoorbeeld gedijen bij een voldoende vraag. Allemaal kenmerken waar de leerlingen in het schoolexamen mee aan de slag kunnen gaan.

Concluderend, deze handreiking laat met behulp van verschillende leerlingopdrachten de mogelijkheden van een schooleigen invulling zien. Voorts wordt naast de schoolexamenstof ook verschillende vormen van toetsing besproken en geeft de docent aldus de ruimte om hier invulling aan te geven. Want het is uiteindelijk aan de docent om hiermee verder te gaan.²

¹ *Uitgezonderd de basisberoepsgerichte leerweg, daar telt het schoolexamen voor 2/3 mee.*

² *Toon van Haperen: Tijdschrift voor het Economisch Onderwijs, 2004, nr.4.*

3.1 Een schooleigen c.q. regionale invulling

In deze paragraaf wordt eerst het domein genoemd waarover de schooleigen invulling zou kunnen gaan. Daarna wordt een mogelijke invulling aan de hand van een leerlingopgave geschetst.

Een lesvoorbeeld behorend bij de exameneenheid:

EC/K/5B Arbeid en bedrijfsleven:

De kandidaat kan:

- 7 De kandidaat heeft inzicht in de productie van goederen en diensten en in de fasen die een product doorloopt vanaf de producent van grondstoffen tot en met de detaillist/winkelier, en kan voorbeelden geven van beroepen/werkzaamheden die typerend zijn voor verschillende economische sectoren.

Leerlingopdracht: *Start je eigen bedrijf*

Uit de krant (bewerkt):

Overdag zit Ben Woldring op school. 's Avonds belt hij met de bazen van KPN en Orange. Hij heeft zelf een bedrijf; Ben.com. Zijn ouders zijn de belangrijkste werknemers. `Ze kunnen nog zo hard schreeuwen, ik heb er toch het meeste verstand van.` aldus Ben.

Vorbij de stad Groningen is een lege vlakte. De boerderijen zijn er groot en duur. Ben Woldring uit de plaats Usquert vond nieuw goud: op internet. Op zijn dertiende maakte hij een website die voor iedereen het goedkoopste belabonnement uitrekent. In twee jaar tijd werd de scholier een grote internetondernemer in Nederland. De waarde van zijn bedrijf wordt geschat op rond de vijf miljoen euro.

Opdracht 1 Een eigen bedrijf?

1. Waarom zou jij een eigen bedrijf willen beginnen? Bedenk een drietal redenen?
2. Waarom is het moeilijk een eigen bedrijf te beginnen. Bedenk een drietal redenen.
3. Waarom hebben bedrijven het in begin moeilijk om geld te verdienen (acht op de tien bedrijfjes is na een jaar al weer failliet!)? Bedenk een drietal redenen waarom dat zou kunnen zijn?

Wat moet je allemaal doen als je een bedrijf hebt en iets wilt gaan verkopen? Zeker als je nog weinig verstand van zaken hebt! Wil niet iedereen het succes van die 15-jarige scholier uit Usquert hebben? Zijn ideetje bleek goud waard Ook 'ouderen' pakken hun kansen. De broers Ligthart uit Amsterdam, 21 en 22 jaar oud. Ze begonnen als studenten met een gouden idee. We kennen allemaal de situatie dat als je een bedrijf opbelt, je een paar minuten in de wacht wordt gezet. Zij bedachten dat die minuten goed kunnen worden gebruikt voor reclame. Zo wordt de beller vermaakt. Ze hebben samen een bedrijf opgericht, dat zulke reclame maakt voor bedrijven. Die kan gewoon via internet worden gedownload. Inmiddels bestaat hun bedrijfje een jaar en ze timmeren aan de weg.

Er is iets nieuws zichtbaar. Dankzij de mogelijkheden van internet kun je als bedrijf snel groeien en dus snel succes hebben. Internet biedt enorme mogelijkheden. Maar dat is niet de enige reden. Een tweede reden is dat de cultuur nu ook gunstig is. Ondernemerschap staat nu volop in de belangstelling. Een heleboel Nederlanders vinden ondernemerschap belangrijk.

Opdracht 2 Voor- en nadelen

1. Internet biedt veel kansen om een nieuw bedrijf te beginnen. Waarom is dat zo denk je?
 2. Internet biedt ook veel nadelen om producten te verkopen. Zou je er daar een paar van kunnen noemen?
 3. Een van de voordelen van het handelen via internet is dat je geen winkel hoeft te huren. Waarom is dat zo?
 4. Een van de nadelen van een website is dat je moeilijk te vinden bent voor nieuwe klanten. Waarom is dat zo?
- Beginnende ondernemers worden steeds meer gezien als creatieve mensen met lef, die zorgen voor nieuwe banen en welvaart. Elke dag starten zo'n 120 mensen een bedrijf. Vorig jaar ging het in totaal om 47.000 starters. Begin 2003 waren het er 40.000. Tien jaar geleden waren het er nog geen 30.000.

Opdracht 3 Wat is er nu zo aantrekkelijk aan een eigen bedrijf?

1. Een onderzoeker vroeg aan leerlingen die plannen hebben voor een eigen bedrijf, wat zij daar nu zo leuk aan vinden. Daar kwam een top vijf uit. Hieronder staan ze alle vijf. Zou jij die in de goede volgorde kunnen zetten?

goede mogelijkheid om veel geld te verdienen

het lijkt me een grote uitdaging

goede manier om werk en privé te combineren, want je bepaalt je eigen werktijden

fijn om eigen baas te zijn

ik ben er gewoon erg goed in

2. Hoe zou jou top vijf eruit zien (je mag andere dingen zelf bedenken)?

Als je een eigen bedrijf begint moet je je goed voorbereiden. Het opstellen van een bedrijfsplan is belangrijk. Het bedrijfsplan geeft inzicht in je zelf. Wat je wilt bereiken en de kans op succes. Het biedt ook anderen (bijvoorbeeld de bank!) een goed beeld van jouw onderneming.

Een ondernemingsplan is een eigen plan. Dit betekent dat je plan moet passen bij jezelf én bij het bedrijf dat je start.

Intermezzo voor de docent:

De onderdelen van het bedrijfsplan

Het bedrijfsplan bestaat in dit geval uit drie onderdelen:

1. De ondernemer:
 - o wie ben je, wat zijn je sterke punten, welke bedrijfsactiviteiten heb je reeds ontplooid, waar liggen je zwakke punten, enzovoort.
2. Marketingplan:
 - o wat ga je verkopen en hoe ga je dat doen? Open je een winkel of een website? Hoe maak je reclame en waar doe je dat?
3. Financieel plan:
 - o Je moet natuurlijk wel een onderbouwd plan hebben! Hoe kom je aan het geld om alles te betalen?

1. De ondernemer:
Ben jij een ondernemer? Kijk op de site van de Kamer van Koophandel.

<http://www.kvk.nl/artikel/artikel.asp?artikelID=45956>

Check je ondernemerszin, en doe de test. Geef aan in welke mate je het eens bent met de stellingen. Klik dan op de knop onderaan en zie of je een echte ondernemer in spé bent, of dat je beter bij een baas kunt werken.

2. Het marketingplan

Marketing is een onderdeel van het bedrijfsplan. In het marketingplan omschrijft je commerciële plan en de markt waarin je je begeeft. Je kunt het plan opstellen aan de hand van de vier P's: Plaats, Product, Prijs en Promotie. Je gaat nu aan de slag om een deel uit een ondernemingsplan voor je eigen bedrijf uit te werken. Het plan moet een goede 'mix' vormen. Alle dingen moeten op elkaar aansluiten. Een overzicht van de mix vormt je bedrijfsformule.

- **Product**

Welk product of welke dienst ga je verkopen? Waarom zou een consument jouw product moeten kopen? Wat is nu zo mooi, uniek enzovoorts

- **Prijs**

Voor welke prijs ga je je product verkopen? Hoe kom je aan die prijs? In welk deel van de markt zit je met je prijs: ben je duurder of goedkoper dan de andere zelfde producten/diensten?

- **Plaats**

Waar ga je je product aanbieden? Waar is je bedrijf gevestigd en waarom juist daar? Ga je thuis werken of een ruimte huren? Of doe je het via internet?

- **Promotie**

Hoe bereik je je klanten? Welke middelen ga je inzetten? Advertenties in kranten, mond-tot-mondreclame, nieuwsbrieven, internet, e-mail, televisie, radio? Noem maar op.

Opdracht 4 En nu je eigen bedrijf

Hoe ga je nu zo'n marketingplan opstellen? Wat moet je allemaal beslissen, welke keuzes moet je maken? Hoeveel geld denk je te gaan verdienen, waar ga je je vestigen en waarom? Allemaal vragen die je moet gaan beantwoorden.

Product

Welk product ga je verkopen? Een belangrijke vraag die je moet beantwoorden. In geval van ijsverkoop moet je denken aan de vele verschillende soorten ijs. Ga je schepijs verkopen of ga je kant en klare waterijsjes verkopen. Maar je kunt ook denken aan een bioscoop, restaurant, hotel, internetwinkel. Maar bovenal moet je rekening houden met de volgende punten:

- waarom zouden mensen nu juist bij jou willen kopen? Is het jouw product, jouw winkel of jouw persoon?
- hoe ga je producten inkopen? Doe je dit bij de plaatselijke supermarkt of ga je naar de groothandel (de Macro bijvoorbeeld). Het is wel zo handig om niet iets zelf te gaan maken (zoals een kaasmakerij of iets dergelijks), dan maak je je het alleen maar moeilijk
- bedenk de dingen die jouw bedrijf tot een succes maken (je sterke kanten)
- bedenk tevens een aantal dingen die jouw bedrijf niet tot een succes zouden kunnen maken (je zwakke kanten, andere bedrijven, de plek en dat soort dingen)
- bedenk een aantal dingen die je zelf niet in de hand hebt maar die de verkoop kunnen beïnvloeden (bijvoorbeeld het weer als je ijs gaat verkopen).

Prijs

Welk bedrag ga je vragen voor je product? Deze vraag kun je alleen beantwoorden als je weet waar je producten gaat inkopen en tegen welke prijs. Vervolgens moet je rekening houden met de eventuele kosten die je moet gaan maken (denk aan reclamekosten, de huurkosten van eventuele apparaten). Hoeveel denk je te verkopen. Maak een inschatting van je kosten. Maak een inschatting van de opbrengsten en geef dit overzichtelijk weer.

Promotie

Je kunt parasols, prullenbakken, vlaggen, stickers, folders en zo gebruiken om je product aan te prijzen. Bedrijven hebben meestal veel spullen voor binnen en buiten. Kies je voor een ijsmerk of bier, dan krijg je als klant de prullenbakken, parasols en buitenborden soms gratis. Maar je kunt ook denken aan reclame in de krant, plaatselijke radiostations, enzovoort. Al met al: bedenk een succesvolle strategie jouw product zo goed mogelijk te verkopen.

Plaats

De plaats waar je je gaat vestigen is belangrijk. Bedenk dan wel goed waarom nu juist daar. Een snackbar doet het goed in de omgeving van een school. Maar dat is alleen van maandag tot vrijdag! Een kledingszaak doet het goed in een winkelstraat en zo kun je zelf ongetwijfeld een goede plaats bedenken. Waar het om gaat is dat je je keuze kunt toelichten!

Tenslotte laat je in een presentatie zien wat jouw ondernemersplan is geworden. In je presentatie laat je onder andere zien:

- het product dat je gaat verkopen
- de prijs van je product en hoe je hieraan gekomen bent
- de strategie om jouw product te verkopen
- de plaats waar je dat gaat doen.

Voor de docent

In dit lesvoorbeelden zijn de volgende uitgangspunten die aan het begin van het hoofdstuk genoemd zijn aan bod gekomen:

- De lessen dienen de leerling te activeren en uit te dagen om zelf op onderzoek te gaan. Door de opbouw in deze lessenserie zijn leerlingen in eerste instantie achter hun eigen ondernemingsvaardigheden gekomen en hebben ze deze kennis kunnen combineren met vakinhoudelijke kennis. Echter door nu actief aan de slag te gaan met het opzetten van een eigen bedrijf moeten ze creativiteit, kennis en vaardigheden combineren om een plan op te stellen. Ze zijn zelf op onderzoek uitgegaan en hebben nieuwe informatie vergaard.
- De lesstof moet, voor zover als mogelijk is, aansluiten bij de ervaringswereld van de leerling. Dit gaat uitdrukkelijk verder dan onderwerpen als zakgeld of de aanschaf van een iPod. Elke leerling droomt ervan om later rijk te worden. Veel leerlingen zien zichzelf als geslaagd ondernemer en dat is alleen maar goed. Echter, het merendeel van de leerlingen zal dit traject nooit succesvol doorlopen, maar doordat ze allemaal een beeld hebben van een bedrijf, is dit onderwerp bij uitstek geschikt om kennis aan op te hangen.
- De lessen moeten over méér dan alleen economie gaan, het is immers een sociale wetenschap. Het betreft hier niet alleen geld, maar bouwt ook voort op andere kennis. Psychologie (de hoogte van de prijs), het succes van een marketing campagne of de vertoonde strategie in relatie tot die van de concurrent. Economie is overal.
- Het gebruik van wiskunde moet vooral ondersteunend zijn om de relaties tussen economische grootheden weer te geven. In deze voorbeelden wordt alleen gerekend met de hoogte van de prijs te bepalen. Verder wordt weinig aanspraak gemaakt op de rekenvaardigheden.

3.2 Actuele ontwikkelingen in het economieonderwijs

Actuele ontwikkelingen kunnen ook gezien worden vanuit recente ontwikkelingen op het gebied van het nieuwe economieprogramma voor bovenbouw havo/vwo. Een nieuw onderwerp in dit programma is het probleem inzake het belang (en de prijs) dat we vandaag de dag toekennen aan informatie. Wie weet wat en wat is die informatie waard. Een onderwerp die voor vmbo leerlingen ook prima te behandelen is.

Risico is in de economie een belangrijk begrip. Risico heeft namelijk grote invloed op ons gedrag en zorgt ervoor dat we bepaalde keuzes maken. Eigenlijk krijgt iedereen te maken met dit begrip. Consumenten, producenten en de overheid. Risico heeft ook een prijs. Het meest duidelijke voorbeeld is het casino. Als je aan de roulette tafel gaat zitten dan weet een ieder dat je een kans hebt om te winnen, maar een nog veel grotere kans hebt om te verliezen. Als iedereen zou winnen dan kan het casino na een week of twee de deuren sluiten. Kennelijk is de kans dus veel

groter dat je verliest dan dat je wint. Toch besluiten mensen om de gok te wagen. Volgens economen maken de mensen een bewuste afweging om dit risico te nemen. Ze houden van het risico en risico heeft een prijs!

Lastiger wordt het voor de consument als hij bijvoorbeeld een tweedehands auto wil kopen. Ook dan loopt de consument risico. Hoe kun je aan de buitenkant (of binnenkant) van de auto zien dat het een betrouwbare auto is? De verkoper zal je niet helpen. Die heeft er immers baat bij om de auto's te verkopen en het maakt geen pas als de verkoper zegt: 'nou daar haal je volgens mij Frankrijk niet mee'. De verkoper zal in dat geval na een week zijn biezen kunnen pakken. Een eerlijke verkoper is misschien wel goed voor de klant, maar niet voor zijn baas! Een veel gehanteerde tactiek van autohandelaren is dan ook om de prijs van een tweedehands auto niet te laag te maken. Wie vertrouwt de auto indien je hem meekrijgt voor € 500,-? Niemand toch? Nee, dan is het eigenlijk veel slimmer om de auto iets duurder in de "etalage" te zetten. Zeg € 3000,-. De prijs straalt dan meer kwaliteit uit en dat zorgt ervoor dat mensen vertrouwen hebben in de auto. De consument wil niet het risico lopen om een slechte deal te sluiten. Een wonderlijk mechanisme, maar zo werkt het (helaas) soms wel.

Een ander interessant economisch onderwerp zijn verzekeringen. Een complexe markt waar producenten en consumenten met dit fenomeen te maken hebben. Want wie kent het probleem niet van de verdwenen zonnebril? Je gaat op vakantie, sluit een dure reisverzekering af en bij terugkomst ben je "altijd je zonnebril kwijt". Dus hups, je declareert een dure zonnebril en verdient op deze manier je dure verzekering terug, die je achteraf natuurlijk voor niets hebt afgesloten omdat doorgaans alles goed is gegaan. Verzekeringsmaatschappijen betalen zodoende vele extra euro's soms ten onrechte uit. Door deze extra uitgaven maken ze minder winst en hopla, het jaar erop zullen de premies voor de verzekering weer hoger zijn dan het jaar ervoor. De goedwillende consument betaalt dus als het ware de prijs van de "frauderende" consument. De volgende opgave gaat hier dieper op in:

**Een lesvoorbeeld behorend bij de eindtermen van domein:
EC/K/4B Consumptie en consumentenorganisaties**

De kandidaat heeft inzicht in het bankwezen, zoals verkrijgen van vreemd geld, spaarvormen en leningsvormen, en in motieven en kenmerken van verzekeringen en kan hierbij informatie van consumentenorganisaties gebruiken.

Leerlingopdracht: Waarom zijn scooterverzekeringen onbetaalbaar?

Wat doe jij wanneer je je scooter wilt verzekeren? Zoek je uit welke verzekering de goedkoopste is? Lees je dan ook de "kleine lettertjes"? Waarom is die verzekering zo duur? Wat doe jij om te voorkomen dat je scooter gestolen wordt of beschadigd wordt? Volg je alle regels op zoals men dat vraagt? Dit zijn allerlei vragen waar niet alleen jij mee zit, maar ook de verzekeraar. Want willen verzekeraars wel zo graag scooterverzekeringen afsluiten? En waarom dan niet? In deze economieles kom je misschien tot een antwoord.

Opdracht 1 een introductie

Uit de krant (bewerkt):

Knaap (14) ramt met brommer auto's

Een 14-jarige jongen uit Assen heeft zich zondagmiddag op de Molenstraat in zijn woonplaats stevig in de nesten gewerkt. De jongen ramde twee auto's toen hij illegaal op een scooter reed en een bocht miste. De jongen liep een paar schaafwonden op. De knaap, die niet verzekerd is en geen scootercertificaat heeft, kreeg een proces-verbaal.

De jongen in dit krantenartikel heeft zich niet aan de regels gehouden.

Geef drie redenen waarom de 14-jarige jongen in de fout is gegaan:

1.
2.
3.

Opdracht 2 Een verzekering afsluiten voor je scooter

Stel je voor dat je net je nieuwe scooter hebt die je moet verzekeren.

Waarom moet je die eigenlijk verzekeren? Noem een viertal redenen:

1.
2.
3.
4.

Op de site <http://verzekeringen.vergelijk.nl/bromfiets/kun> je zelf je scooterverzekering aanvragen. Stel je hebt een PEUGEOT LUDIX automaat scooter met een prijs van €1400,- en die je graag wilt verzekeren. Vul de gegevens in om een vergelijking van de verschillende verzekeraars te krijgen

- a. Wat wordt verstaan onder (a) de verhaalservice en (b) de ongevallen opzittenden verzekering?
- b. Welke verzekeraar is de goedkoopste indien je een Peugeot Ludix wilt verzekeren?
- c. Als je nu eens kijkt naar de voorwaarden, wat zijn dan eigenlijk uitsluitingen?
- d. Noem een viertal (voor jou) opvallende uitsluitingen
- e. Gelden deze uitsluitingen ook bij de duurste scooterverzekering?
- f. Als je dit zo bekijkt, voor welke verzekering zou je dan kiezen?

Vervolgens is het interessant om te kijken wat er gebeurt als je je ouder voordoet dan je zelf bent of in een ander gebied woont.

- a. Wat gebeurt er met de premie die moet betalen voor dezelfde brommer als je plots 20 jaar ouder bent?
- b. Zou je hier een verklaring voor kunnen geven?
- c. Wat gebeurt er met de premie die moet betalen voor dezelfde brommer als je uit een geheel ander gebied komt?
Postcode Amsterdam 1048 DJ, Groningen 9700 DA of Apeldoorn 7300 ES.
- d. Zou je hier een verklaring voor kunnen geven?

Opdracht 3 Verzekeraars en scooters

Uit de krant (bewerkt):

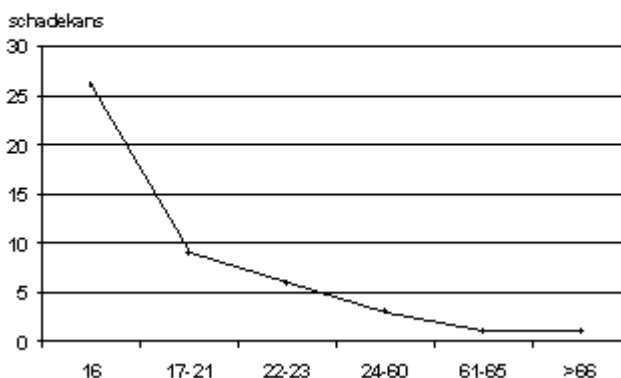
Jonge scooterers maken veel brokken

Scooterers van 16 jaar veroorzaken zes keer zoveel schade in het verkeer als oudere scooterers. Als de leeftijd oploopt neemt de schadekans wel snel af. Jongeren die net de weg op mogen met een scooter vormen dus het grootste risico.

In totaal zijn er in Nederland zo'n 600.000 brom- en snorfietsen. Circa vier procent (23.000) van de berijders ervan is 16 jaar oud. Gemiddeld brengt ruim 25 procent van deze jonge beginnende scooterers schade toe aan derden. Dat is ruim zes keer zoveel als het gemiddelde van alle scooterers (4 procent). Het schaderisico van zestienjarige scooterers is dus extreem groot.

Het ministerie van Verkeer en Waterstaat bekijkt of de leeftijd voor het rijden op een scooter kan worden verhoogd van 16 naar 17 jaar.

Schadekans naar leeftijd

- Wat staat zou er op de horizontale as moeten staan?
- Welke relatie lees je uit deze grafiek af?
- Kun je ook aangeven waarom de minister de leeftijd wil verhogen voor het rijden op een scooter?
- Maak een schatting van de kans op schade voor iemand van 16 jaar is en bij iemand van 66 jaar (leidt dit uit de grafiek af)?

Opdracht 4 Hoe voorkom je fraude?

De premie voor jouw scooter wordt ook bepaald door het aantal schades. Is iedereen eerlijk bij het melden van schades? Ben je eerlijk geweest bij het invullen van de papieren? Ga je bijvoorbeeld toch je brommer opvoeren? Of vergeet je wel eens je brommer op slot te zetten? Jij weet zelf het beste hoe je bent en de verzekeraar moet er maar vanuit gaan dat wat je invult (en hoe je je gedraagt) ook waar is. De verzekeraar krijgt alleen jouw ingevulde formulier op het bureau te zien.

- Eigenlijk gaat jouw verzekeraar ervan uit jij er niets aan kunt doen dat je brommer gestolen wordt en dat het dus buiten jouw eigen invloed gebeurt. Is dat ook zo denk je en zo ja/nee waarom?
- Wat kun je zelf doen om diefstal te voorkomen?

4. Vormen van toetsen en suggesties voor de weging

Een theoretisch kader:

Leerlingen leren kritisch denken door opdrachten uit te voeren waarbij ze actief denkvaardigheden in praktijk brengen³. Al doende verfijnen leerlingen de beheersing van de activiteiten en wordt een kritische houding ontwikkeld. Toetsing moet zijn toegesneden op het niveau (bijv. leerjaar) van de leerling en dan maakt het niet uit of het over het centraal examen of het schoolexamen gaat. Wel maakt de vorm van toetsing een groot verschil. In het schoolexamen kan vooral anders worden getoetst: meer leerling gebonden, minder schriftelijk en een andere vorm (zoals presentaties, betogen, opdrachten met een open oplossingspad in plaats van gesloten oplossingspaden). De verschillen die tussen leerlingen gaan ontstaan, kunnen door de docent individueel worden beoordeeld maar zolang het van te voren maar duidelijk is aan welke eisen de leerling moet voldoen.

4.1 Vaardigheidsvragen

De ontwikkeling die een leerling bij toetsing doorloopt, kunnen grosso modo als volgt worden omschreven:

1. Aan het begin denkt de leerling louter in termen van goede of foute antwoorden op vragen. Als hij zelf het antwoord niet weet, dan weet de docent het wel.
2. Na verloop van tijd ontdekt hij dat op veel vragen meerdere antwoorden te geven zijn (veelsoortigheid). Aanvankelijk wordt hij hierdoor in verwarring gebracht, want als meerdere antwoorden mogelijk zijn, waarop wordt hij dan door de docent beoordeeld? Deze verwarring ebt weg naarmate de leerling in de gaten krijgt dat het antwoord op een vraag vooral afhankelijk is van hoe je een vraag interpreteert en hij niet alleen op de 'uitkomst' maar ook op de 'berekening' wordt beoordeeld (betrekkelijkheid). Uiteindelijk leert de leerling om voor een bepaald antwoord te kiezen en deze keuze te motiveren, ook al weet hij dat er ook andere antwoorden mogelijk zijn (consensus).

Om leeractiviteiten in het schoolexamen te toetsen onderscheiden we een zevental typen vaardigheidsvragen (Pohlman J, c.s, 1998)⁴ en worden vervolgens kort toegelicht:

1. argumentenvraag
2. afwegingsvraag/betoogvraag
3. beslisvraag
4. probleemstellingvraag
5. werkplanvraag
6. conclusievraag
7. scenariovraag.

Voor de toetsing van deze vaardigheden kunnen vier vraagtypen worden onderscheiden. Het gaat om argumenteren, bepalen van een standpunt, een standpunt wegen, en op grond van een standpunt tot een besluit komen. Voor elk van deze vraagtypen geldt het volgende:

- er wordt een dilemma of een kwestie geschetst, waarover in principe verschillende meningen zijn
- er is sprake van een herkenbare maatschappelijke situatie; het gaat dus niet om kwesties die alleen voor vakgenoten interessant zijn
- voor het vmbo is het enigszins vereist dat de leerling zich kan inleven in een bepaalde persoon of situatie.

³ Zie <http://www.slo.nl/themas>

⁴ In deze publicatie worden de totale hoeveelheid vaardigheidstypen omwille van toepassingen beperkt.

Het moge overigens duidelijk zijn dat de aard, strekking en diepgang (in het bijzonder) van de verschillende vragen aangepast moet worden aan het niveau van de doelgroep. Bij de opsomming van de verschillende vaardigheidsvragen is hier geen rekening mee gehouden. Deze vertaalslag wordt verder overgelaten aan keuzes die de docent/sectie maakt, dat is immers de strekking van het schoolexamen en deze handreiking.

1. Argumentenvraag

Hoofddoel: toetsen of de leerling bij een gegeven standpunt één of meer argumenten kan herkennen (reproductie) of noemen (productie). Er wordt een situatie beschreven waarin iemand een bepaald standpunt heeft. De leerling wordt gevraagd om in een tekst argumenten voor of tegen een bepaald standpunt aan te wijzen. Het is ook mogelijk dat de leerling één of meer argumenten voor en/of tegen dat standpunt moet noemen.

2. Afwegingsvraag/betoogvraag

Hoofddoel: toetsen of de leerling argumenten voor of tegen kan afwegen en op basis daarvan tot een eigen standpunt kan komen. De leerling moet daarbij zowel argumenten tegen als argumenten voor de revue laten passeren. De afweging moet in tegenstelling tot de argumentenvraag expliciet in het antwoord worden opgenomen. Dit betekent dat de leerling aangeeft wat uiteindelijk de doorslag geeft bij de keuze: in feite de norm die hij of zij hanteert. Deze 'norm' op zichzelf wordt niet in de beoordeling betrokken, maar wel de consistentie ervan met de genoemde argumenten en de uiteindelijke keuze. Het geheel van argumentatie, afweging en keuze kan de vorm van een betoog aannemen.

3. Beslisvraag

Dit vraagtype gaat iets verder dan de afwegingsvraag. Bij ethische dilemma's waar het gaat om het doorhakken van knopen, kan dit vraagtype aan de orde zijn. Leerlingen moeten daarbij van perspectief kunnen wisselen, standpunten kunnen vertalen in beslissingen en daarbij de praktische consequenties overzien.

Hoofddoel:

- een besluitvormingssituatie kunnen herkennen en analyseren
- alternatieven bedenken, en op consequenties doorzien
- alternatieven wegen selecteren van een gedragslijn en de meest geschikte actie noemen
- de eigen gedragslijn, met eigen activiteiten benoemen
- reflecteren op de beslissing, actie en resultaten.

Voor de toetsing van 'Onderzoeksvaardigheden' worden drie vraagtypen onderscheiden. De vraagtypen die onder deze groep vallen, hebben betrekking op onderzoek, al dan niet experimenteel, waarbij gegevens zijn of worden verzameld ter beantwoording van een vraagstelling die uit de context duidelijk moet blijken. Bij onderzoek zijn in grote lijnen vier fasen te onderscheiden:

- het formuleren van de probleemstelling, waarbij wordt vastgesteld wat, met welk doel, wordt onderzocht;
- het opzetten van een werkplan;
- het uitvoeren van het onderzoek;
- het trekken van conclusies uit de verkregen gegevens.

4. Probleemstellingvraag

Hoofddoel: toetsen of de leerling in het kader van een bepaald onderzoek een vraagstelling of (toetsbare) hypothese kan formuleren, classificeren of herkennen of beoordelen.

5. Werkplanvraag

Hoofddoel: toetsen of de leerling de hoofdlijnen voor de uitvoering van een onderzoek kan formuleren, beoordelen of verbeteren. Het gaat hierbij om de principiële keuzes in relatie tot de probleemstelling en niet om allerlei praktische details.

6. Conclusievraag

Hoofddoel: toetsen of de leerling conclusies kan trekken uit onderzoeksgegevens of kan beoordelen of conclusies terecht uit de onderzoeksgegevens zijn getrokken. Bij de presentatie van de gegevens is duidelijk dat deze afkomstig zijn uit onderzoek. Het gaat hierbij dus niet om alle vragen waarbij de leerling conclusies moet trekken. Wanneer bijvoorbeeld een conclusie moet worden getrokken uit een betoog, behoort een dergelijke vraag tot de informatie-begripsvragen. Wanneer een leerling de aanvaardbaarheid van informatie moet beoordelen, behoort de vraag tot de aanvaardbaarheidsvragen.

7 Scenariovraag

Hoofddoel: toetsen of de leerling in de verwerking van onderzoeksgegevens, inzicht in technische mogelijkheden, en meningen van deskundigen beelden kan verschaffen die helpen bij de besluitvorming. De beelden onderscheiden relevante variabelen en laten zien hoe bepaalde effecten (meer of minder) doorwerken in een scenario of arrangement.

Dit vraagtype overstijgt de technische ontwerpvaardigheden. Er wordt een beroep gedaan op algemene ontwerpvaardigheden.

4.2 Verschillende toetsvormen

In deze paragraaf wordt gekeken naar welke manieren van toetsen in het schoolexamen het meest geschikt zijn voor bovenstaande typologieën. De wijze waarop de verschillende vragen getoetst kunnen worden, zouden aan de volgende vormen kunnen voldoen:

Bij *schriftelijke* toetsvormen kan men kiezen uit de volgende mogelijkheden:

1. open vragen
2. opdrachten in de vorm van een opstel, een brief of een samenvatting
3. een casus
4. een logboek
5. een verslag
6. een werkstuk
7. of een combinatie van vormen.

Mondelinge toetsvormen lenen zich perfect voor:

1. een eindgesprek
2. een interview
3. mondeling examen
4. spreekvaardigheidopdrachten
5. een discussie
6. een forum.

In de *praktijksituaties* kunt men kiezen voor vormen als:

1. een rollenspel
2. een praktijk- of beroepssimulatie
3. een actieve opdracht (bijvoorbeeld bezoek een museum, houd een interview)
4. een projectmatige (groeps)opdracht (organiseer een evenement).

Andere alternatieve toetsvormen en innovatievere toetsvormen zijn onder andere:

1. Het portfolio; een portfolio is een verzameling zelfgemaakt werk van een leerling in één of meer vak- en/of ontwikkelingsgebieden, gemaakt in een bepaalde periode. Dit werk kan verschillend van aard zijn. Zo kunnen leerlingen tekeningen, verslagen, werkbladen van reken- of taalopdrachten, brieven, werkstukken en opstellen kiezen om in hun portfolio te bewaren. Maar ook een foto of een audio- of video-opname van spel, een ruimtelijk product, een presentatie of een optreden past in een portfolio.
Een portfolio is dus niet zomaar een verzameling werkstukken. Het is het tastbare resultaat van een denk- en redeneerproces waarin leerlingen nadenken over hun werk, hun leerproces, hun ambities en gevoelens. Werken met portfolio's is een vorm van interactief leren en evalueren.
2. Beroepsproducten (marketingplan, bouwtekening, behandelplan); zie verder hoofdstuk vijf van deze handreiking.

4.3 Beoordelen van toetsen

Het beoordelen van andere vormen van standaard toetsen wordt er in het licht van betrouwbaarheid, standaardisatie en controleerbaarheid niet gemakkelijker op⁵. Het streven is echter wel om de verschillende vaardigheden (of competenties) zoveel mogelijk in hun geheel aan bod te laten komen. Dat betekent dat de toetsen aan algemene kwaliteitseisen moeten voldoen (representativiteit, betrouwbaarheid en objectiviteit). De kwaliteit van een toets als meetinstrument wordt bepaald door een zestal kenmerken met betrekking tot de beoordeling van vaardigheden en competenties.

Inzicht in het soort verrichting

Het beoordelen van verrichtingen vraagt om inzicht in het soort verrichting dat beoordeeld gaat worden.⁶ Het is van belang om de verrichting en het soort eisen dat gesteld wordt aan de verrichting helder te hebben. Bij het beoordelen van competenties is het bijvoorbeeld belangrijk om de valkuil te vermijden om competenties op te splitsen in vaardigheden en vervolgens te veronderstellen dat met het beoordelen van de vaardigheden de competenties beoordeeld zijn. Met het beoordelen van vaardigheden is de integratie daarvan tot competenties nog niet beoordeeld.

Het kunnen beschikken over een standaard

Competenties moeten beschreven staan in samenhang met onderliggende kennis en vaardigheden. Op basis daarvan kunnen zinvolle opgaven geformuleerd worden. Beoordelaars kunnen vervolgens de resultaten van een beoordeling vergelijken met een bepaalde standaard. Bij dit criteriumgericht beoordelen worden de resultaten dan vergeleken met een vastgestelde inhoudelijke standaard. Daarbij gaat het om waarneembare handelingen en activiteiten.

Transparantie

Zowel beoordelaars als beoordeelden moeten tijdig op de hoogte zijn van de inhoud van de beoordeling, de beoordelingscriteria en het gewicht en de consequenties van de beoordeling.

Validiteit

Een toets moet voldoende valide zijn. Dat wil zeggen dat de toets meet wat er volgens de leerinhouden of eindtermen gemeten moet worden. Een valide toets is representatief voor de eindtermen, zowel voor wat betreft de inhoud als voor wat betreft het niveau hiervan (Houtman en Brants, 1983). Een toetsmatrijs is een hulpmiddel om de validiteit van de toets te vergroten. Een toetsmatrijs geeft precies aan over welke onderwerpen toetsvragen geconstrueerd moeten worden en welke beheersingsniveaus van de leerlingen verwacht worden. De toetsmatrijs vormt de schakel tussen enerzijds de eindtermen en anderzijds de toets.

Efficiëntie

Efficiëntie heeft zowel betrekking op de afname als op de vormgeving van de toets (Hermans, 1992). Bij efficiëntie kan gekeken worden naar de docent en naar de leerling. In het eerste geval spreken wij van docentgerichte efficiëntie en in het tweede geval van leerlinggerichte efficiëntie.

4.4 Beoordelen van toetsen volgens Rubric

In een toets is het niet relevant of het standpunt dat de leerling inneemt ook werkelijk zijn of haar eigen standpunt is. De mening van de leerling op zichzelf wordt niet beoordeeld. Wel wordt in het achtste vraagtype (beslisvraag) nagegaan of de leerling de praktische gevolgen van de ingenomen standpunten overziet.

De beoordeling richt zich op de kwaliteit van de argumentatie. Deze zal vaak worden beoordeeld vanuit de vakinhoud. In een aantal gevallen kunnen de consistentie van een argumentatie en het plausibel zijn van argumenten ook een rol spelen. Het gaat er wél om dat de leerling een standpunt inneemt, passend bij leerlingen en bijvoorbeeld niet bij een hoogleraar economie. Het standpunt moet passen bij de argumenten.

⁵ *Gemengde Leerweg Technologie Deel 5: Toesvormen in competentiegericht onderwijs, SLO publicatie van drs. S. Bergsma: 2003*

⁶ *Huisman, J et al (2001) Leren van competenties in het beroepsonderwijs. Den Bosch: Cinop.*

Rubrieken of Rubrics zijn beoordelingsschema's voor met name de beoordeling van vaardigheden. In de rubrieken staat hoe het gedrag van de leerling beoordeeld kan worden⁷ (zie voor een overzicht van deze rubrieken bijlage 2).

4.5 Een voorbeeld van een vaardigheidsvraag

Op basis van het materiaal in deze handreiking zouden veel verschillende vormen van toetsing kunnen worden uitgewerkt maar daarvoor ontbreekt eenvoudigweg de tijd. Daarom is gekozen om aan de hand van een uitgewerkte scenariovraag de verschillende aspecten van toetsing terug te laten komen.

Een scenariovraag:

**Een voorbeeld behorend bij exameneenheid:
EC/K/5B Arbeid en bedrijfsleven**

De kandidaat heeft inzicht in de productie van goederen en diensten en in de fasen die een product doorloopt vanaf de producent van grondstoffen tot en met de detaillist/winkelier, en kan voorbeelden geven van beroepen/werkzaamheden die typerend zijn voor verschillende economische sectoren.

Leerlingopdracht: Mondiale duurzaamheid

In de VN-top in Johannesburg heeft men een aantal doelen opgesteld. Dit om de economie duurzaam te laten groeien. De schulden van de ontwikkelingslanden moeten weg en ontwikkelingshulp moet worden verhoogd. Ook moeten de regels soepeler worden voor de ontwikkelingslanden. Op dit moment worden alle markten voor iedereen opengesteld. Dit is vooral gunstig voor grote bedrijven met vestigingen in alle landen (zoals Ahold, Unilever of Toyota). Zij bieden tegen lage prijzen hun producten aan. Arme landen kunnen hier niet tegenop concurreren. Er zijn wetten nodig voor grote bedrijven met betrekking tot het milieu of de mensenrechten. Zulke regels bestaan al, maar ze worden slecht nageleefd. Burgers en organisaties moeten bedrijven kunnen aanspreken op de rommel die ze veroorzaken. Tot slot moeten de wetten voor milieu belangrijker worden dan de handelsverdragen.

Opdracht

Stel, dat je in de toekomst geen geld (welvaart) wilt inleveren en toch minder brandstoffen, grondstoffen en milieufuncties wilt gebruiken. Mensen moeten bewuster omgaan met de beschikbare middelen. Denk hierbij aan zaken als:

- de manier waarop we reizen (auto, trein, vliegtuig, fiets)
- vakanties (waar gaan we naar toe en wanneer gaan we (bijv. wintersport)
- de wijze waarop onze huizen worden verwarmd (duurzame (zonne)-energie?)
- waar we ons geld aan uitgeven (bijv. goedkope spullen uit China of producten bij de biologische slager).

Hoe zou je dat kunnen realiseren? Kies een van de punten hierboven en presenteer je resultaten in de vorm van een:

een verslag.

- Beschrijf je voorstel in maximaal 20 zinnen

⁷ Zie wensite: www.rubrician.com

een werkstuk

- Jouw mening telt, maar het is maar een mening. Naast de mening van jou zijn er vele andere mensen die een mening hebben over economie en milieu. Maak een werkstuk waarin je op zoek gaat een aantal verschillende opvattingen over de wisselwerking tussen economie en milieu. Maak daarbij gebruik van meerdere bronnen (zoals internet, de krant, tijdschriften of televisie)

een interview

- Jouw mening telt, maar het is maar een mening. Naast de mening van jou zijn er vele andere mensen die een mening hebben over economie en milieu. Ga op zoek naar mensen in je eigen omgeving (thuis, naaste burens, enz.) die naar jouw inschatting een serieus beeld hebben van de problematiek op het gebied van milieu en economie. Stel op zijn minst aan vijf mensen dezelfde vragen: ofwel je gaat ze interviewen en laat de uitkomsten van de interviews netjes zien

een discussie

- Jouw mening telt, maar het is maar een mening. Naast de mening van jou zijn er vele andere mensen die een mening hebben over economie en milieu. Vorm groepjes van vier in je klas en zoek een groepje uit met wie je gaat discussiëren. De ene groep neemt het standpunt in dat een groei van de economie gepaard gaat met een verbetering van het milieu, terwijl de andere groep een tegenovergesteld standpunt inneemt (groei is slecht voor het milieu). Om goed met elkaar te kunnen discussiëren, moet je je dus eerst goed verdiepen in het onderwerp. Maak daarbij gebruik van meerdere bronnen (zoals het leerboek, internet, de krant, tijdschriften of televisie). Zorg dat als je je betoog houdt dat je ondersteunend materiaal beschikbaar hebt zoals een poster of een mooie PowerPoint presentatie.

5. Loopbaanoriëntatie en -begeleiding (LOB) binnen het vak economie

LOB binnen het vak economie is omschreven in exameneenheid EC/K/1:

EC/K/1: Oriëntatie op leren en werken

De kandidaat kan zich oriënteren op de eigen loopbaan en het belang van economie in de maatschappij.

Een verantwoorde keuze voor een vervolgstudie en een goede keuze voor een toekomstig werkveld of beroep is erg belangrijk voor je latere leven. LOB-activiteiten kunnen worden verdeeld in een viertal fasen⁸ :

Oriënteren:

In deze fase moet een antwoord worden verkregen op de volgende vragen. Wat wil de leerling: wat zijn zijn interesses? Wat kan hij: wat zijn zijn capaciteiten? Wat moet hij kunnen en welke vooropleiding is waarvoor nodig? Er moet informatie worden verzameld over allerlei opleidingen. In deze fase vindt een eerste ordening plaats en wordt vastgesteld welke opleidingen en sectoren mogelijk bij die interesses en capaciteiten aansluiten.

In deze fase kan men aandacht schenken aan afdelingen als:

- Horeca en ondersteunende dienstverlening
- Toerisme en verkeer
- Administratie
- Geld en cijfers
- Winkel en verkoop
- Logistiek en opslag

Op www.schoolbieb.nl worden bovenstaande beroepen nader toegelicht inclusief een aantal mbo opleidingen waar men terecht kan (inclusief een overzicht van open dagen).

Verkennen

In deze fase moet informatie verzameld worden over de sectoren en opleidingen waar de interesse ligt. Aan het eind van deze fase wordt (hopelijk) duidelijk welke opleidingen bij de capaciteiten en interesses passen. De leerling weet welke opleidingen hij verder moet gaan onderzoeken.

Verdiepen

In deze fase gaat de leerling zich verdiepen in één of enkele opleidingen. Hij probeert antwoord te krijgen op de volgende vragen. Klopt het beeld dat van de opleiding? Hoe is de sfeer bij de opleiding? Past deze opleiding echt bij de leerling?

Beslissen

In deze fase wordt de keuze voor een opleiding gemaakt. Is men er helemaal zeker van dan kan hij zich aanmelden. Zijn er toch nog twijfels of zijn de onderzochte opleidingen toch niet zo leuk dan moet hij terug en wordt fase vier fase opnieuw doorlopen.

⁸ www.schoolweb.nl

5.1 LOB en het vak economie

Uit eindterm EC/K/1 wordt het doel van LOB⁹ als volgt omschreven: pogen te bereiken dat de leerling van school gaat met een reëel beeld van zichzelf en zijn toekomst. Alle vakken spelen een rol bij die beeldvorming. Deze handreiking beperkt zich verder tot het vak economie, maar kan niet los worden gezien van andere vakken: ze staan in dienst van de ontwikkeling van de leerling.

De eindterm EC/K/1 is beschreven in termen van vaardigheden. Vaardigheden leer je alleen door ze te oefenen. Uit de beschrijvingen blijkt dat de leerlingen de, voor de beeldvorming benodigde informatie, actief moeten vergaren. Dit impliceert dat de school de ondernemingszin van leerlingen stimuleert, zodat ze zelf benieuwd en actief op zoek gaan naar informatie, vragen stellen aan mensen, een opleidingstraject bedenken en vervolgens bespreken, enzovoort. Op die manier krijgen ze zelf de behoefte om 'eruit te halen wat erin zit'. Die houding hebben ze ook nodig voor het 'levenslang leren': zij vergroten graag hun competenties, zij nemen daartoe - liefst uit zichzelf – initiatieven, zij nemen hun talenten serieus en ontwikkelen die verder.

Door een goede LOB kunnen leerlingen werk maken van de beeldvorming van hun loopbaan op school en erna. Dat moet blijken uit de wijze waarop zij zich op keuzen oriënteren en uit hoe ze beslissingen verantwoorden en motiveren.

5.2 Beeldvorming van de schoolloopbaan en mogelijke opdrachten

Welke onderdelen van LOB kunnen de leerlingen helpen bij bovengenoemde beeldvorming? Hoe kan dit worden vormgegeven. In deze paragraaf leggen we de relatie tussen beeldvorming omtrent LOB en de wijze om dit aan te wenden in het schoolexamen:

- A. Bewustwording van eigen mogelijkheden en onmogelijkheden, motivatie, interesse in het betreffende vak, opleiding en werk, eigen waarden en normen ten aanzien van arbeid en zorgtaken.
- B. De waarde van het vak in opleiding en werk.
- C. Verzamelen van feitelijke informatie over zaken die voor de beroepsbeoefenaar relevant zijn: branches, organisaties, arbeidsgebieden en werksoorten die bij een beroepsgericht vak aansluiten, zowel technologische als maatschappelijke veranderingen in de toekomst die gevolgen kunnen hebben voor de keuze.
- D. De manier waarop je werkt aan onderzoeks-, keuze-, reflectie- en sociaalcommunicatieve vaardigheden.

Door middel van verschillende opdrachten kan aandacht geschonken worden aan LOB. Hierna volgen een aantal voorbeelden. Hierbij moet worden opgemerkt dat praktische opdrachten, handelingsopdrachten en sector werkstukken niet langer verplicht zijn in het vmbo.

Praktische opdrachten

Schetsen van praktische opdrachten maken het best duidelijk wat de inhoud van zo'n opdracht kan zijn en wat reflectie bijdraagt aan bewustwording van het zelfbeeld van de leerlingen.

De kern van een praktische opdracht kan als volgt zijn:

Voorbeeld 1:

(stel) "Je bent werknemer bij een bedrijf die zich specialiseert in zakengeschenken zoals pennen, agenda's, paraplu's usb-sticks, enzovoort. Je krijgt van je baas een opdracht: kijk in hoeverre het aankomende EK voetbal mogelijkheden biedt om het assortiment in te zetten om nieuwe afnemers van onze producten te zoeken."

Deze relatief open opdracht spreekt het creatief vermogen aan. Het daagt leerlingen uit om te laten zien wat ze kunnen. Er komen zaken bij kijken als rekening houden met de vorm van het huidige assortiment, waar wordt het

⁹ "Oriëntatie op leren en werken in school: hoe pak je dat aan?" SLO publicatie van H. van de Velden en M. Goris, januari 2003

komende EK gehouden, wat doen de concurrenten, hoe worden nieuwe afnemers benaderd, hoe ga je met een kostprijs om, hoe ga je met je eigen communicatievaardigheden om, enzovoort.

De leerlingen komen erachter of zo'n opdracht hen interesseert voor een commercieel beroep en bovenal in hoeverre zij in staat zijn een dergelijke opdracht uit te voeren. De uitvoering hoeft niet perfect te zijn, maar geeft desondanks aan wat de sterke en zwakke punten van de leerlingen zijn. Reflectie daarop vormt een bijdrage aan het verwerven van LOB-vaardigheden (zie eindterm EC/K/1).

Voorbeeld 2:

(stel) "Je hebt een eigen cateringbedrijf. Je hebt een opdracht gekregen een offerte te maken voor het cateren van een ontvangst van twintig zakenmensen in het gemeentehuis. Het doel van de ontvangst is hen over te halen om bedrijven te stichten op het nieuwe industrieterrein. De ontvangst duurt drie uur en wordt afgesloten met een borrel."

Ook hier helpt reflectie leerlingen bij het bepalen van de interesse, de sterke en zwakke punten en de beeldvorming over de periode na het vmbo.

Handelingsopdrachten

Leerlingen moeten bij bepaalde opleidingen en arbeidsgebieden de mogelijkheden leren verkennen. Die kunnen in een handelingsopdracht worden geplaatst. Een voorbeeld van een handelingsopdracht is het voeren van een sollicitatiegesprek, het aanprijzen van een product, het inrichten van een etalage. Zij voeren een aantal toepassingsmogelijkheden uit. Vervolgens reflecteren zij op hun ervaringen: zijn zij geboeid geraakt door het werken in een bedrijfsmatige omgeving? Wat was er lastig aan? Bij welke opleidingen of beroepen wordt een beroep gedaan op de desbetreffende vaardigheden? Is een dergelijke opleiding of beroep voor hen een optie?

Voorbeeld

Een snackbarhouder is op zoek naar een nieuwe locatie voor zijn snackbar. In jouw buurt ga je op zoek naar een plek waar deze snackbarhouder het best een nieuwe vestiging kan openen. Hou bij het bepalen van de plaats rekening met de samenstelling van de buurt, de aanwezigheid van andere eetgelegenheden, de financiële draagkracht van de buurt, enzovoort. Je zult er dus op uit moeten om deze opdracht te kunnen maken. Vervolgens kan je zelf bepalen hoe je presentatie eruit ziet (zie paragraaf 4.2)

Sectorwerkstuk

Voor deze opdrachten geldt eigenlijk hetzelfde als voor de praktische opdrachten en handelingsdelen. Leerlingen wordt gevraagd te reflecteren op werk dat zij uitgevoerd hebben: zijn ze geïnteresseerd geraakt? Welke sterke en zwakke punten hebben ze bij zichzelf ontdekt? Welke consequenties heeft dat voor hun ideeën over de toekomst?

Voorbeelden en suggesties¹⁰ :

- Organisatie van het Kringloopbedrijf in de gemeente ...
- De productie van drinkwater bij ...
- De aankoop van een computer/nieuwe auto/scooter/...
- De aanleg van een industrieterrein in ...
- Vergelijking van (bijvoorbeeld vier) spaarmogelijkheden
- De beste brommerverzekering
- De prijs van benzine sinds 1960
- Inning van loon- en inkomstenbelasting
- Een persoonlijke lening voor de aanschaf van ...
- Het werk van de makelaar in onroerend goed
- Groei en samenstelling van de bevolking/beroepsbevolking/beroepsgeschikte bevolking ... na 1945
- De kosten van een kind
- De begroting van een bijstandsmoeder
- Het huishoudboekje van sportvereniging ...

¹⁰ <http://www.vecon.nl>

- De ontwikkeling van de werkloosheid in ... (gebied, periode)
- Kosten van een bruiloft
- Inkomsten en uitgaven van bejaarden
- Een bedrijf of instelling in de eigen omgeving
- De financiële gevolgen van een verkeersongeluk
- Opleiding bedrijfsadministratie/marketing/secretariaat/banken en verzekeringen in het mbo.

6. Mogelijke vakkenintegratie

Vakkenintegratie kan bij uitstek gericht zijn op onderwerpen die spelen in de leefomgeving van leerlingen. Dan gaat het om de dagelijkse omgeving waarin leerlingen, wonen, naar school gaan en eventueel werken, recreëren, zich verplaatsen en verzorgen. Bij een ordening van thema's voor omgevingsonderwijs is een indeling in de voornoemde thema's heel voor de hand liggend. Een ordening naar schaal is ook zeer bruikbaar (zie bijlage 3 voor een nadere toelichting op het ordeningsmodel van Ankoné en Wouda).

thema:	ak	gs	ec	ml
a) stedelijke / landschappelijke structuren (woonplaats)				
b) wijk (deel van de woonplaats)				
c) 'ensembles' (straatbeelden, pleinen, parken, enz.)				
d) bouwwerken				
e) overig onroerend goed (standbeeld, dorpspomp, enz.)				
f) roerend goed				

Bij omgevingsonderwijs ga je eerst uit van de concrete omgeving zelf: het gebied, de mensen die er wonen met hun opvattingen, de activiteiten die ze ondernemen en de inrichtingselementen die men er heeft gemaakt/gebouwd.

Aan de hand van onderstaande opgave wordt duidelijk op welke wijze het vak economie aanknopingspunten biedt om een bepaald onderwerp vanuit meerdere vakken te belichten. Met name de Mens en Maatschappij vakken vertonen onderling veel overeenkomsten. Momenteel is de context-concept benadering hierbij in zwang. Deze benadering gaat uit van een specifieke situatie (de context) die aansluit bij de ervaringswereld van een leerling: de leerling moet ervan hebben gehoord, ervaring mee hebben. Deze zienswijze gaat dus verder dan de leefwereld van een leerling, hoewel voor het vmbo ook prima gekozen kan worden voor deze invulling. De praktijk staat immers voorop. Voorts komen in zo'n context vakgerelateerde issues terug, dat kunnen economische issues zijn, maar ook geografische, geschiedenis- of maatschappijleer-gerelateerde onderwerpen. Aan de hand van een context www.funda.nl, hoe verkoop ik mijn huis, wordt dit geïllustreerd:

**Eindtermen voor domein:
EC/K/4B Consumptie en consumentenorganisaties**

De kandidaat heeft inzicht in het bankwezen, zoals verkrijgen van vreemd geld, spaarvormen en leningsvormen, en in motieven en kenmerken van verzekeringen en kan hierbij informatie van consumentenorganisaties gebruiken.

Leerlingopdracht: Funda.nl

Internet krijgt een steeds grotere rol in ons leven. Het maakt het vergelijken van producten steeds gemakkelijker. Wie kent de ANWB site niet om de camping voor de komende vakantie alvast te bekijken. Of de reacties van mensen die al op deze camping hebben gestaan. Gemak dient de mens. Hetzelfde geldt voor huizen. Veel mensen die een huis willen kopen, zullen niet snel meer naar een huizenverkoper gaan. Tegenwoordig heb je namelijk de website www.funda.nl waar alle huizen, die via de zogenaamde makelaars te koop worden aangeboden, op staan. Met een simpele muisklik kun je alle kamers bezichtigen! De relatie tussen koper en verkoper staat centraal, maar krijg je ook altijd waar voor je geld?

1. Open de website www.funda.nl en bekijk eens het aanbod van koopwoningen bij jou in de buurt door je eigen postcode in te tikken.
2. Er staan ongetwijfeld veel huizen te koop in verschillende prijsklassen. Probeer nu eens een tiental punten te bedenken waarom er zoveel verschil in prijs is?
3. Geven de plaatjes op funda je een goed beeld van de staat van het huis, motiveer je antwoord aan de hand van een voorbeeld?
4. Welke functie heeft de website voor de verkopende partijen op deze markt, denk je?
5. Is de website van funda.nl nu geschikt om huizen te vergelijken? Geef een goede motivatie van je antwoord want erg gemakkelijk is deze vraag niet!
6. Waarom zouden huizen in verschillende delen van het land nu zo enorm in prijs verschillen?
7. Zou je dat kunnen ondersteunen met de gegevens die je van de site funda.nl hebt gehaald. Het is dan wel zaak dat je een enigszins vergelijkbaar huis kiest. Oftewel: bepaal eerst je huis en ga dan vergelijken.

De kenmerken van het huis:

- koopprijs
- inhoud
- ligging
- aanwezigheid van een tuin
- woonoppervlakte
- parkeergelegenheid
- bouwjaar
- staat van het huis
- centrale verwarming.

Presenteer vervolgens je resultaten aan elkaar.

8. Zoals gezegd, is het niet altijd even duidelijk of je waar voor je geld krijgt. Soms kan internet de meest mooie dingen laten zien, maar de praktijk kan lastiger zijn. Bedenk een aantal zaken waarom de website funda.nl niet altijd een goed beeld van een huis hoeft te geven?

De raakvlakken met andere vakken

Aan de hand van onderstaande vragen kan de opgave die over funda gaat in verband worden gebracht met andere vakken (deze opsomming is overigens niet limitatief).

Aardrijkskunde:

- a. Maak een top 5 van de mooiste/aangenaamste/meest uitdagende plekken in je leefomgeving. (Het gaat om plekken in de openbare ruimte, denk aan: een plein, straat, park, natuurgebied.) Leg met behulp van foto's, tekeningen, kaarten, verhalen, enzovoort uit waarom je die plekken zo bijzonder vindt.
- b. Kies een van die plekken en geef aan hoe die plek nog mooier/aangenamer/uitdagender gemaakt kan worden. Geef concreet aan wat men moet doen of laten om dat te realiseren, bijvoorbeeld in een schets of kaart met een toelichting.

NB: als variant op opdracht a:

- a. Je krijgt bezoek uit het buitenland (geef leeftijd en sexe van de bezoekers aan of laat leerlingen zelf kiezen) en je wilt je bezoek een aantal karakteristieke plekken in je woonplaats/regio laten zien. Welke plaatsen laat je zien en waarom? Maak voor je bezoek een stadswandeling of fietstocht met toelichting.
- a. Maak een top 5 van de lelijkste/onaangenaamste/meest onveilige plekken in je leefomgeving (het gaat om plekken in de openbare ruimte, denk aan: een plein, straat, park, natuurgebied). Leg met behulp van foto's, tekeningen, kaarten, verhalen, enzovoort uit waarom je die plaatsen zo lelijk, enzovoort vindt.
- b. Kies een van die plekken en geef aan hoe die plek nog mooier/aangenamer/veiliger gemaakt kan worden. Geef concreet aan wat men moet doen of laten om dat te realiseren, bijvoorbeeld in een schets of kaart met een toelichting.

“Hoe leefbaar is jouw buurt?”

- a. Hoe ziet je buurt er uit?
Beschrijf het gebied en de inrichtingselementen (areaal + artefacten).

- b. Wie wonen er in je buurt en wat doet men?
Beschrijf de bewoners en wat ze doen (actoren + activiteiten).
- c. Hoe waardeert men de buurt?
 - Vraag de bewoners (let op: leeftijd, geslacht, sociale positie, enzovoort hebben invloed op de mening) naar hun mening: bijv. plus- en minpunten laten noemen of lijst met aspecten geven en hen laten scoren of vragen of men er graag woont + toelichting.
 - Geef je eigen mening over de buurt (zelfde als hiervoor genoemd) en geef aan wat je mening bepaalt.
- d. Kies één/enkele genoemde minpunten en geef aan hoe de situatie verbeterd kan worden (ofwel hoe daarmee de leefbaarheid kan worden verhoogd).

NB: 'leefbaar' is een relatief begrip: de invulling hangt af van persoonlijke omstandigheden en plaats en tijd. Het is belangrijk dat leerlingen het begrip nader invullen. Dat hoeft niet op de voorhand: het kan ook in een slotbeschouwing.

Geschiedenis

Startpunt: een plek waar in het verleden iets ingrijpends/bijzonders is gebeurd bijv. een verzetsstrijder gefusilleerd.

Hoofdvraag: moet er op plaats x een gedenkteken/monument komen ter herinnering aan gebeurtenis y?

- a. Wat is er hier gebeurd? Wanneer? Waarom? (wat is het verhaal van deze plek?)
- b. Moet er een gedenkteken/monument komen? Waarom? Wat moet het uitdrukken/vertellen? Aan wie?
- c. Uitbreiding naar CKV: Hoe moet dat monument er uit zien? Past dat bij de omgeving? Welke tekst/afbeelding moet op het gedenkteken/monument? Waarom juist die tekst /afbeelding?

Hoofdvraag: Moet object X behouden blijven?

Start bij een object dat dateert uit het industriële tijdperk.

Dat kunnen zijn: Gebouwen, terreinen, wijken, installaties, infrastructuur.

Bronnen: gemeenteverslagen, gemeenteatlas 1866, verslagen K.v.K.

- a. Hoe is object x ontstaan? waarom toen? waarom zo?
- b. Waarom is het bewaard gebleven?
- c. Is de vorm nog het zelfde?
Zo nee: wat is er veranderd, wanneer, waarom?
Zo ja: waarom is de vorm hetzelfde gebleven?
- d. Is de functie nog dezelfde?
Zo nee: wat is er veranderd? wanneer? waarom?

Bijlage 1: Het geglobaliseerd examenprogramma economie

		BB	KB	GL/TL
EC/K/1	Oriëntatie op leren en werken			
1.	De kandidaat kan zich oriënteren op de eigen loopbaan en het belang van economie in de maatschappij.	X	X	X
EC/K/2	Basisvaardigheden			
2.	De kandidaat kan basisvaardigheden toepassen die betrekking hebben op communiceren, samenwerken en informatie verwerven en verwerken.	X	X	X
EC/K/3	Leervaardigheden in het vak economie	CE	CE	CE
3.	De kandidaat beheerst strategische vaardigheden die bijdragen tot de ontwikkeling van het eigen leervermogen en het vermogen met economische vaktaal te communiceren en onderzoek te doen.	X	X	X
EC/K/4A	Consumptie	CE	CE	CE
4.	De kandidaat heeft inzicht in de theorie van het consumentengedrag zoals keuzes, behoeften, inkomen en dergelijke en in de functies van het geld zoals lenen en sparen en kan dit inzicht toepassen in een gegeven casus.	X	X	X
EC/K/4B	Consumptie en consumentenorganisaties			
5.	De kandidaat heeft inzicht in het bankwezen, zoals verkrijgen van vreemd geld, spaarvormen en leningsvormen, en in motieven en kenmerken van verzekeringen en kan hierbij informatie van consumentenorganisaties gebruiken.	X	X	X
EC/K/5A	Arbeid en productie	CE	CE	CE
6.	De kandidaat heeft inzicht in het producentengedrag zoals kosten, opbrengsten, winst, toegevoegde waarde, arbeid, arbeidsverdeling, arbeidsproductiviteit, werkgelegenheid, werkloosheid en kan dit inzicht toepassen in een gegeven casus.	X	X	X

		BB	KB	GL/TL
EC/K/5B	Arbeid en bedrijfsleven			
7.	De kandidaat heeft inzicht in de productie van goederen en diensten en de fasen die een product doorloopt vanaf de producent van grondstoffen tot en met de detaillist/winkelier, en kan voorbeelden geven van beroepen/werkzaamheden die typerend zijn voor verschillende economische sectoren.	X	X	X
EC/K/6	Overheid en bestuur			CE
8.	De kandidaat heeft inzicht in de sociale, economische en financiële functies van de overheid en kan dit inzicht toepassen in een gegeven casus.	X	X	X
EC/K/7	Internationale ontwikkelingen	CE	CE	CE
9.	De kandidaat heeft inzicht in Internationale economische betrekkingen zoals Nederland als open economie, de Europese Unie, ontwikkelingsproblematiek en kan dit inzicht toepassen in een gegeven casus.	X	X	X
EC/K/8	Natuur en milieu			
10.	De kandidaat heeft inzicht in de samenhang tussen consumptie, productie en het milieu, en kan aan de hand van voorbeelden op het gebied van milieuschade de rol van overheid, maatschappelijke organisaties en individuele personen beschrijven.	X	X	X
EC/V/1	Verrijkingstof			CE
11.	De kandidaat heeft inzicht in de achtergronden van de problematiek betreffende: <ul style="list-style-type: none"> – de ontwikkeling van het begrotingstekort en de staatsschuld – de systematiek en uitgangspunten van loon- en inkomstenbelasting – de oorzaken en gevolgen van de waardeverandering van geld – de prijscompensatie als middel om koopkrachtverlies tegen te gaan en kan dit inzicht toepassen in een gegeven casus.			X
EC/V/2	Verwerven, verwerken en verstrekken van informatie			
12.	De kandidaat kan zelfstandig informatie verwerven, verwerken en verstrekken in het kader van het sectorwerkstuk.			X
EC/V/3	Vaardigheden in samenhang			CE
13.	De kandidaat kan de vaardigheden uit het kerndeel in samenhang toepassen.			X

Toelichting op eindtermen

Bij de invulling van de schoolexamenonderdelen kunt u gebruik maken van onderstaande eindtermen

EC/K/4B Consumptie en consumptieorganisaties (invulling 4B in mindere mate voor BB)

toelichting op eindterm 4

04.01:

- de wettelijke verplichting van de verkoper tot de levering van een deugdelijk product (een ondeugdelijk product repareren, omruilen of terugnemen, het geld teruggeven).

04.02:

- werkzaamheden van consumentenorganisaties: informatie verschaffen (vergelijkend warenonderzoek), waarschuwen tegen misleidende reclame, juridische bijstand verlenen.

04.03:

- koopovereenkomst als wilsovereenstemming;
- mondelinge en schriftelijke overeenkomsten;
- rechtszekerheid en bewijskracht;
- bij colportage boven een bepaald bedrag kan de overeenkomst ontbonden worden (als het contract acht dagen bij de Kamer van Koophandel ligt, en de koper geen schriftelijk bezwaar heeft aangetekend);
- de mogelijkheid dat een rechter een koopovereenkomst ongeldig verklaart (bijvoorbeeld als een overeenkomst is gesloten met minderjarigen of met, onder-curatelegestelden, bij bedreiging, dwang, dwaling of bedrog).

04.04:

- rechten en plichten in bijvoorbeeld wettelijke regels (zie EC/K/4 04.01) de algemene voorwaarden van een bedrijf, het reglement van de geschillencommissies.

toelichting op eindterm 6

06:

- het verkrijgen van vreemd geld in Nederland of in het land van bestemming: geld wisselen bij de bank, pinnen, reischeques, creditcard;
- berekeningen met vreemd geld:
 - wisselkoersen bij aankoop en verkoop van vreemd geld;
 - transactiekosten/provisie;
 - verschil tussen bied- (aankoop-) en laatkoersen (verkoopkoersen) in wijze van noteren;
- wij bieden (aankoop) wij vragen (verkoop);
 - 1 £ = € 1,60 1,64.

toelichting op eindterm 8

08.01:

- informatie van banken over sparen en lenen en informatie van consumentenorganisaties gebruiken;
- het onderscheid in spaarvormen: looptijd/opvraagbaarheid, hoogte van de rentevergoeding;
- criteria bij keuze voor spaarvorm: het bedrag, de periodiek te ontvangen rente, de looptijd/ opvraagbaarheid;
- beleggen in aandelen en obligaties: risico, dividend, rente;

08.02:

- de leningsvormen: hypothecaire lening, persoonlijke lening, doorlopend krediet; lease; (N.B. Bij leasing gaat het om begripskennis en niet om berekeningen);
- het verschil tussen het werkelijk te betalen rentepercentage en het aangegeven rentepercentage bij deze leningen;
- criteria bij keuze voor een leningsvorm: het te lenen bedrag, de te betalen rente en aflossing, de looptijd van de lening, de invloed van rente en aflossing op de eigen financiële situatie;

- het onroerend goed als onderpand voor een hypothecaire lening (het hypotheekrecht wordt niet gevraagd);
- kopen op krediet: huurkoop, koop op afbetaling.

08.03:

- de invloed van rente, koersontwikkeling en de (te verwachten) inflatie op deze keuze.

08.04:

- de invloed van de rente, de (te verwachten) inflatie en de (nadelige) invloed van leningen op de eigen financiële situatie.

08.05:

- de berekening van enkelvoudige rente gegeven een spaarbedrag in gehele munteenheden, een looptijd in gehele jaren en een bepaald rentepercentage.

toelichting op eindterm 9

09:

motieven voor verzekeren zijn:

- het risico op schade als gevolg van een onzeker voorval afwentelen;
- een uitkering ontvangen bij schade.

toelichting op eindterm 10

10.01:

- de mate van (on)doorzichtigheid van de verzekeringsvoorwaarden;
- verschillen tussen direct-writers en andere verzekeraars: werkwijze, de premie;

10.02:

- het risico afzetten tegen de hoogte van de premie;
- wettelijke verplichting: WA-verzekering (motorvoertuigen, bromfietsen).

toelichting op eindterm 11

11.01:

- polis, verzekerde, verzekeraar, verzekerd bedrag, de premie, (schade)uitkering, eigen risico, uitsluitingen;

11.02:

- de kenmerken van schadeverzekeringen;
- berekening van de te betalen premie en de uitkering van schadeverzekeringen.
- opstal- en inboedelverzekering;
- ziektekosten- en tandartsverzekering;
- autoverzekering: WA, WA+ casco;
- verhoging van het verzekerd bedrag ter voorkoming van onderverzekering.

toelichting op eindterm 12

12

- (geldelijke en niet geldelijke) gevolgen van de diverse vormen van huisvesting: thuis, op kamers, gehuurde of eigen woning;
- geldelijke gevolgen eigen woning: bezitsvorming, hypothecaire lening (rente en aflossing), waardeverandering, onderhoud;
- geldelijke gevolgen huurwoning: huursubsidie, huurverhoging, geen risico bij prijsdaling en rentestijging;
- de beperkte keus voor bepaalde groepen op de markt voor huurwoningen en op de markt voor koopwoningen.

toelichting op eindterm 13

13.01:

- de huurovereenkomst als voorbeeld van een mondelinge of schriftelijke overeenkomst: tijdsduur, opzegtermijn, hoogte van de huur;
- rechten en plichten van de huurder: normaal gebruik van de woning, betaling van de huur, uitvoeren van kleine reparaties, opleveren in goede staat;
- rechten en de plichten van de verhuurder: ontvangen van de huur, verhuren in goede staat, groot onderhoud, rustig en vreedzaam gebruik.

13.02:

- de verhuurder kan de huur alleen opzeggen met een geldige reden;
- koop breekt geen huur;
- dood breekt geen huur.

13.03:

- de koopovereenkomst van een onroerende zaak: het voorlopig koopcontract (ontbindende voorwaarden).

13.04:

- woningstichting/ vereniging;
- makelaar; k.k., v.o.n;
- notaris (de transportakte, inschrijving in het kadaster).

EC/K/5 Arbeid en productie, Arbeid en het Bedrijfsleven

toelichting op eindterm 7

01

- de productie van goederen en diensten voorziet in individuele en maatschappelijke behoeften;
- productie in enge zin vindt plaats in ondernemingen en bedrijven door zowel particulieren als door de overheid;
- productie in ruime zin vindt plaats in ondernemingen, door de overheid en in samenlevingsverbanden;
- produceren geschiedt met behulp van de productiefactoren arbeid, kapitaal en natuur;
- inkomen als beloning voor het beschikbaar stellen van productiefactoren;
- het nationaal inkomen als optelsom van alle beloningen. (alle toegevoegde waarden);
- inkomen per hoofd van de bevolking;
- onderscheid tussen formele productie (geregistreerd) en informele productie (niet-geregistreerd);
- voorbeelden van kapitaal(goederen)zijn: gebouwen, machines, grondstoffen, voorraden met aandacht voor het verbruik in het productieproces;
- de productie kan arbeids- en/ of kapitaalsintensief zijn;
- de natuur dient als vestigingsplaats en als bron voor de grondstoffen.

toelichting op eindterm 8

02.01:

- de fasen die een product doorloopt vanaf de producent van grondstoffen tot en met de detaillist/ winkelier, voordat het uiteindelijk door de consument wordt gekocht.

02.02

- in elke fase van het productieproces komt de waardetoevoeging (het product wordt steeds beter geschikt voor de consumptie) tot uitdrukking in een steeds hogere prijs.

02.03

- de achtereenvolgende fasen waarin een grondstof in afzonderlijke ondernemingen op gescheiden markten tot een eindproduct wordt verwerkt, en voor de verkoop gereed wordt gemaakt voor de uiteindelijke consument;
- het onderscheid tussen bedrijfstak en bedrijfskolom.

toelichting op eindterm 9

04:

- voorbeelden van beroepen/ werkzaamheden die typerend zijn voor verschillende sectoren zijn: detailhandel, administratieve dienstverlening, horeca, bouw, verzorging;
- voorbeelden van verschillende functies zijn: uitvoerende functies en leidinggevende functies;
- een bedrijf kan opgebouwd zijn uit de volgende afdelingen: directie, productie (fabricage), inkoop, verkoop, administratie, personeel en organisatie, systeembeheer;
- bij de genoemde afdelingen horen voorbeelden van functies;
- productie vindt plaats in verschillende sectoren zoals landbouw en visserij, industrie, commerciële en niet-commerciële dienstverlening;
- het onderscheid tussen primaire, secundaire, tertiaire en kwartaire sector.

toelichting op eindterm 10

05:

- voorbeelden van opleidingen op mbo-niveau kunnen noemen, die typerend zijn voor de verschillende sectoren en hun niveaus;
- de voortdurend hogere eisen kennen, die aan de productiefactor arbeid gesteld worden;
- de noodzaak inzien van her-, bijscholing en omscholing.

toelichting op eindterm 11

06.01:

- de CAO als overeenkomst tussen (verenigingen van) werkgevers en verenigingen van werknemers waarin lonen en andere arbeidsvoorwaarden worden geregeld;
- de relatie tussen een collectieve arbeidsovereenkomst en een individuele arbeidsovereenkomst;
- de arbeidsovereenkomst als overeenkomst waarbij wilsovereenstemming bestaat tussen werkgever en werknemer over hun wederzijdse rechten en plichten;
- de arbeidsovereenkomst waarin arbeidsvoorwaarden worden geregeld: loon, functies, werk- en rusttijden, vakantie- en overige verlofdagen proeftijd, opzegtermijn;
- het ongeldig kunnen verklaren van een tussen een werkgever en een minderjarige werknemer gesloten arbeidsovereenkomst;
- wettelijke regels die van belang zijn voor de arbeidsovereenkomst (van jongeren): minimum(jeugd)loon, arbeidstijdenwet, arbeidsomstandigheden, flexibele arbeidsrelaties, proeftijd, opzegtermijn.

toelichting op eindterm 12

11:

- voorbeelden van technologische ontwikkelingen (mechanisering, automatisering, e.d.);
- de gevolgen van technologische ontwikkelingen voor:
 - de arbeidsmarkt (meer geschoold en minder ongeschoold personeel);
 - de arbeidsomstandigheden;
- de positieve invloed van technologische ontwikkeling op de arbeidsproductiviteit;
- ondernemingen die zijn verdwenen en het ontstaan van nieuwe ondernemingen die voorzien in nieuwe behoeften;
- concurrentie als stimulans voor innovatie en technische ontwikkeling;
- het positieve gevolg van de toename van de productiviteitsgroei voor de welvaart.

EC/K/8 Natuur en milieu

toelichting op eindterm 1

01.01:

- factoren die de groei van de consumptie bepalen zijn bijvoorbeeld bevolkingsgroei, inkomen, productie.

01.02:

- factoren die de groei van de productie bepalen zijn bijvoorbeeld bevolkingsgroei, technische ontwikkeling, arbeidsproductiviteit, scholingsniveau en opleidingsniveau.

01.03:

- de wederzijdse samenhang tussen de groei van de consumptie en de groei van de productie: de middelen die in behoeften voorzien, moeten geproduceerd worden.

01.04:

- nadelige gevolgen van een groei van de productie voor het milieu zijn bijvoorbeeld: meer verbruik van grondstoffen, meer vervuiling, meer afval.

toelichting op eindterm 2

02

- de oorzaken van milieuschade zijn bijvoorbeeld:
 - de productie en de consumptie leggen beslag op schaarse grondstoffen (waaronder energie);
 - de productie en de consumptie kunnen leiden tot vervuiling van lucht, water en bodem (o.a. door afvalstoffen).
- uit het oogpunt van hun concurrentiepositie hebben bedrijven belang bij een verkoopprijs waarin de milieuschade niet is verdisconteerd;
- de gevolgen van milieuschade zijn bijvoorbeeld uitsterving van planten- en diersoorten, schaarser worden van grondstoffen, vervuiling van de natuurlijke hulpbronnen;
- de productie en de consumptie kunnen positieve of negatieve bijwerkingen hebben, die worden ondervonden door anderen dan degenen die ze hebben veroorzaakt.

02.01:

- milieuschade is maar voor een deel in geld uit te drukken, een (groot) deel van de milieuschade is niet direct zichtbaar en wordt naar de toekomst verschoven;
- er is een verschil tussen bedrijfskosten (onderdeel van de verkoopprijs) en maatschappelijke kosten/opbrengsten (niet in de verkoopprijs opgenomen);
- de maatschappelijke kosten/opbrengsten zijn soms moeilijk of in het geheel niet in geld uit te drukken;
- het voorkómen van milieuschade is voor de samenleving veelal goedkoper dan het produceren met milieuschade en correctie achteraf;
- diervriendelijk tegenover dieronvriendelijk produceren;
- eko- en andere milieukeurmerken;
- biologische productiewijze.

02.02:

- de rol van de kandidaat in relatie tot het milieu:
 - het veroorzaken van milieuschade als consument en als producent;
 - het beperken van milieuschade door bewust gedrag als consument en als producent.

toelichting op eindterm 3

03:

- de mogelijkheden die de overheid heeft om milieuschade te voorkomen of te bestrijden:
 - stimuleren van milieuvriendelijke productie (c.q. het beperken van productie die milieuschade veroorzaakt) door subsidies en heffingen;
 - bevorderen van gedrags- en mentaliteitsverandering door het geven van voorlichting (postbus 51);

- treffen van maatregelen op het gebied van: bijvoorbeeld milieugevaarlijke stoffen, verontreiniging oppervlaktewater, luchtverontreiniging, geluidshinder, bodembescherming;
- hergebruik; verschil tussen hergebruik en recycling;
- de rol van milieuorganisaties (van deze organisaties, het globale doel en de groep waarop de organisatie zich richt);
- de rol van individuele personen: bijvoorbeeld afval gescheiden inleveren voor recycling, statiegeld, consumptiegedrag;
- de noodzaak van internationale samenwerking bij de oplossing van het milieuprobleem (zie EC/K/7 2.04).

EINDTERMEN DIE UITSLUITEND VOOR DE BB- EN KB-LEERWEG IN HET SCHOOLEXAMEN ZITTEN

EC/K/6 Overheid en bestuur

toelichting op eindterm 1

01.01:

- de collectieve sector is het domein waarin de productie en de consumptie van de overheid plaatsvindt.
- het parlement is het wetgevend en controlerend orgaan voor de voorbereidende en uitvoerende overheid (rijksbegroting, miljoenennota).
- de collectieve sector is onder te verdelen in:
 - de overheidssector (rijksoverheid en lagere overheden) waarbij inbegrepen de gesubsidieerde sectoren;
 - de sector sociale zekerheid. (N.B. Deze definities plegen in de loop van de tijd te veranderen. Er kan verwezen worden naar definities van het CBS en/of CPB.).

01.02:

- in formele zin is de overheid de werkgever van de ambtenaren; daarnaast heeft de overheid een belangrijke invloed in de gesubsidieerde sectoren zoals gezondheidszorg, onderwijs, welzijnswerk enzovoort.

01.03:

- onderscheid tussen collectieve sector en particuliere sector;
- voorbeelden van aanvullende, corrigerende en voorwaardenscheppende activiteiten: deelname in of eigenaar van bedrijven, wetgeving en sancties, subsidies en heffingen, infrastructuur, politie, onderwijs, bestedingen in de particuliere sector;
- de verhouding tussen actieven en niet-actieven (N.B. Het gaat hierbij niet om ingewikkelde berekeningen, maar bijvoorbeeld om interpretaties van wijzigingen);
- de vrijheid voor consumenten en producenten in de Nederlandse economie binnen de door de overheid gestelde randvoorwaarden zoals de wetgeving voor de productaansprakelijkheid, de kwaliteit van de verkochte goederen, de hoogte van de prijzen, het bestemmingsplan van een bepaald gebied en het bevorderen van de concurrentie.

toelichting op eindterm 2

02.01:

- BTW als consumentenbelasting die door de leverancier wordt afgedragen;

eenvoudige berekeningen met BTW (zie hiervoor EC/K/5 – 03).

02.02:

- accijns als belasting waarmee de overheid het consumentengedrag kan beïnvloeden;
- producten waarop accijns geheven wordt
- met behulp van verstrekte gegevens kunnen bepalen welk aandeel accijns uitmaakt van de prijs van producten waarop accijns geheven wordt.

02.03:

- een vereenvoudigd loonstrookje kunnen lezen;
- loonheffing: loonbelasting en premie volksverzekeringen;
- loonheffing die de werkgever inhoudt op het loon van de werknemer;
- ondernemers en zelfstandige beroepsbeoefenaren die inkomstenbelasting afdragen over hun winst.

02.04:

- de motorrijtuigenbelasting als voorbeeld van een houderschapsbelasting;
- met behulp van tabellen de motorrijtuigenbelasting kunnen bepalen voor voertuigen die gebruikmaken van benzine, diesel en lpg.

02.05:

- het recht van gemeenten om zelfstandig een aantal belastingen te heffen en de tarieven daarvan vast te stellen;
- de onroerende zaakbelasting, de rioolrechten en de afvalstoffenheffing.

02.06:

- de kandidaat heeft een globaal inzicht in de taken van de departementen;
- aan de hand van eenvoudige overzichten, gebaseerd op de miljoenennota, dient de kandidaat inzicht te tonen in de naar uitgaven vastgestelde rangorde van de departementen.

toelichting op eindterm 3

03

- het doel van het sociale zekerheidsstelsel:
 - bestaanszekerheid verschaffen;
 - inkomensherverdeling;
- aan de hand van gegeven informatie over een of meer sociale wet(ten) vragen/ beantwoorden of opdrachten maken over bijvoorbeeld de financiering, het nut, de doelgroep, de verstrekking, de uitkering;
- het onderscheid tussen werknemers- en volksverzekeringen;
- het onderscheid tussen sociale voorzieningen en sociale verzekeringen;
- de ontwikkeling van de kosten van het stelsel van sociale zekerheid:
 - de toename van de kosten door de vergrijzing;
 - de bezuiniging op de kosten door: minder uitkeringen, fraudebestrijding, aanscherpen van de eisen, verlaging van de uitkeringen;
 - de marktwerking waarbij de overheid het stelsel van sociale zekerheid (deels)aan de particuliere markt over laat.

Bijlage 2: Voorbeeld van Rubrics beoordelingsmodellen

	Niveau 1	Niveau 2	Niveau 3	Niveau 4
Misconcepties	Maakt vaak fouten bij het noemen en interpreteren van de feiten.	Maakt hier en daar fouten bij het noemen en interpreteren van de feiten.	Noemt de feiten correct, maar maakt bij het interpreteren ervan af en toe fouten.	Maakt geen fouten bij het noemen en interpreteren van de feiten.
Gebruik van details uit de tekst om argumenten te ondersteunen	Gaat in op 1 of 2 feiten, maar legt geen verbanden.	Noemt wel de feiten, maar verbindt de feiten nauwelijks met elkaar.	Noemt de feiten, maar plaatst ze niet in het juiste verband.	Noemt bij zijn argumenten de juiste feiten.
Gebruik van al aanwezige kennis	Geeft weinig blijk van al aanwezige kennis, maakt alleen gebruik van de aangereikte feiten.	Maakt bij argumentatie beperkt gebruik van al aanwezige kennis.	Maakt bij argumentatie gebruik van al aanwezige algemene kennis.	Maakt bij argumentatie gebruik van al aanwezige algemene en specifieke kennis.
Standpunt en onderbouwing	Standpunt is vaag; argumenten zijn vaag, kort en onsamenhangend.	Standpunt is vaag; argumenten zijn algemeen gesteld.	Standpunt is duidelijk, maar algemeen; onderbouwd met enkele samenhangende argumenten.	Standpunt is duidelijk, goed omschreven; onderbouwd met goede samenhangende argumenten.
Principes/ concepten	Toont weinig inzicht in de reikwijdte van de aangereikte problemen.	Toont enig inzicht in de reikwijdte van de aangereikte problemen	Toont inzicht in de reikwijdte van de aangereikte problemen, maar belicht slechts één kant.	Toont inzicht in de reikwijdte van de aangereikte problemen, belicht meerdere kanten.

Bijlage 3: Het ordeningsmodel Ankoné/Wouda

Ankoné en Wouda hebben hun model ontwikkeld in het kader van een ontwerp voor een examenprogramma voor een leergebied Mens en maatschappij voor het vmbo.

Zij sluiten aan bij van den Bosch en starten vanuit de bestaansdimensies waarmee verschillende gammavakken zich bezig houden. Die omschrijven ze als volgt:

- economische invalshoek:
 - hoe gaan mensen om met schaarse middelen in hun streven naar welvaart?
- de sociaal-politieke invalshoek:
 - hoe gaan mensen met elkaar om en organiseren zij het samenleven?
- de culturele invalshoek:
 - hoe ervaren mensen hun bestaan en hoe geven ze er zin aan?
- de ecologische invalshoek:
 - hoe functioneert de natuur en hoe gaan mensen om met de hen omringende natuur?

Naast deze dimensies hanteren zij de perspectieven 'tijd' en 'ruimte'.

Deze zijn echter van een andere orde omdat tijd en ruimte steeds bij elke van de eerder genoemde dimensies een rol spelen. De volgende figuur brengt dit in beeld:

	tijd: historisch perspectief	ruimte: geografisch perspectief
economische dimensie	*	*
sociaal-politieke dimensie	*	*
culturele dimensie	*	*
ecologische dimensie	*	*

De afzonderlijke schoolvakken nemen in hoofdzaak bepaalde dimensies voor hun rekening: economie de economische dimensie, geschiedenis de tijdsdimensie en aardrijkskunde de ruimtelijke dimensie. Of een vak op de horizontale of op de verticale as van de matrix staat, geeft aan of de identiteit van het vak vooral bepaald wordt door de inhoud (het materieel object) of door de aanpak (het formeel object). Bij economie is dat vooral de inhoud, terwijl geschiedenis en aardrijkskunde hun identiteit vooral ontleen aan de aanpak. Niet alle snijpunten tussen de verschillende dimensies zijn even sterk ontwikkeld: zo ontbreekt de ecologische dimensie bij geschiedenis vrijwel geheel, terwijl de culturele dimensie bij aardrijkskunde momenteel nog zwak ingevuld wordt.

Bij een uitwerking van thema's binnen een leergebied mens en maatschappij zouden zoveel mogelijk alle dimensies en de perspectieven tijd en ruimte moeten worden betrokken.

Voor de didactische uitwerking is een helder concept nodig van waaruit leerplannen geschreven kunnen worden en les- en leermateriaal kan worden ontworpen. De vertrekpunten dienen voor leerlingen steeds concreet, voorstelbaar en inleefbaar te zijn. Dit vraagt om het gebruik van beproefde didactische principes als: uitgaan van het nu, het nabije en van de belevingswereld van de leerling. Immers, kennis krijgt alleen een vormende waarde als het door leerlingen innerlijk beleefd wordt, zoals al een eeuw geleden door Dewey verwoord (Dewey, How we think, 1905). Dewey ging

uit van een longitudinaal leerproces. Leerlingen doorlopen eerst een fase van directe leerervaringen, dan de fase van verwerken en gaan vervolgens naar een fase van handelen. Vanuit dit proces van ervarend leren gaan leerlingen op zoek naar antwoorden op vragen die vanuit de verschillende dimensies en perspectieven te stellen zijn. Het persoonlijke kan dan worden verbreed naar een maatschappelijk niveau en het actuele en het eigene kan genuanceerd worden door het vraagstuk op een andere schaal te bezien en te vergelijken met elders en vroeger. Keuzemogelijkheden liggen er ten aanzien van morele dilemma's, bijvoorbeeld in het spanningsveld tussen dimensies en tussen individu en samenleving en op het terrein van gewenste ontwikkelingen voor de toekomst.

Voor een didactiek van een leergebied mens en maatschappij stellen wij de volgende principes voor:

- vertrek bij het 'hier en nu'; onderscheidt daarbij de relevante dimensies: de economische, politieke, culturele en ecologische dimensie;
- geef waar mogelijk morele dilemma's aan, die er liggen in het spanningsveld van botsende keuzes tussen bijvoorbeeld de economische en ecologische dimensie;
- vergelijk met vroeger: hoe heeft het verschijnsel zich ontwikkeld?
- vergelijk met elders: doet het zich ook elders voor? ook op die manier of anders?
- zoom in en/of uit: doet het zich ook op andere schaalniveaus voor? ook op die manier of anders?
- geef aan welke keuzen er voor de toekomst liggen, bijvoorbeeld met behulp van 'forecasting' en 'backcasting': als dit de te verwachten ontwikkeling is, wat staat ons dan nu te doen?

Bij het voorgaande moet steeds rekening worden gehouden met de volgende uitgangspunten:

- ga steeds uit van de belevingswereld van de leerling
- verbreedt het vervolgens naar het maatschappelijke niveau
- koppel zonodig terug naar het individueel niveau.

In de volgende figuur wordt deze aanpak schematisch weergegeven.

